

Sandemar-Österbygden

av Harry Runqvist, Österhaninge socken, 1961

Sandemar är socknens största egendom och dess enda fideikommiss (= stiftelse som skall hindra att en släkts förmögenhet skingras).

Sandemar var vid 1500-talets början delat i fem gårdar, två större och tre mindre. De tre små gårdarna var kronojord fram till 1625, då de förvärvades av riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna till Tyresö.

De två större gårdarna har haft intressantare öden. Den ena köptes av Erik Axelsson Tott från Tyska Orden år 1467 (första gången Sandemar namnges) och har därefter ärvts på samma sätt som Årsta.

Den andra har gått i arv i Greger Mattsson Lillies till Tyresö ätt och namnes första gången år 1494. Dessa båda gårdar förenades under årstaägarna genom giftermålet mellan Claes Hansson d.ä. och Kerstin Nils-dotter Ryning (år 1573).

Gabriel Gustafsson Oxenstierna, som genom arv kommit i besittning av Tyresögodsen, tillbytte sig först tre halva kronohemman i Sandemar och förvärvade därefter de två frälsehemmanen från Claes Hansson d.y. I släkten Oxenstierna stannade frälsehemmanen till år 1671, då sedermera landshövdingen Gabriel Falkenberg bytte till sig dessa två hemman. De tre kronohemmanen förvandlades 1630 till frälse- och senare tydligen till (frälse) skattehemman, ty 1669 nämnas tre skattebönder i Sandemar.

Skattehemmanen köpte Gabriel Falkenberg år 1672 av åtta delägare. Av dessa fem och flera andra gårdar grundade han därefter storgodset Sandemar. Gabriel Falkenberg ärvdes 1714 av en brorson med samma namn. Denne i sin tur sålde 1738 egendomen till lagmannen Carl Wattrang, stiftaren av fideikommisset.

Från hovmarskalken Johan Gustaf Wattrang övergick fideikommisset år 1827 till släkten Braunerhielm och har inom denna släkt innehafts av Carl Gustaf Braunerhielm (död 1862, kammarrherren Carl Fredrik Braunerhielm (död 1901), Tomas Gustaf Braunerhielm (död 1928) och överste Carl Axel Braunerhielm (död 1943).

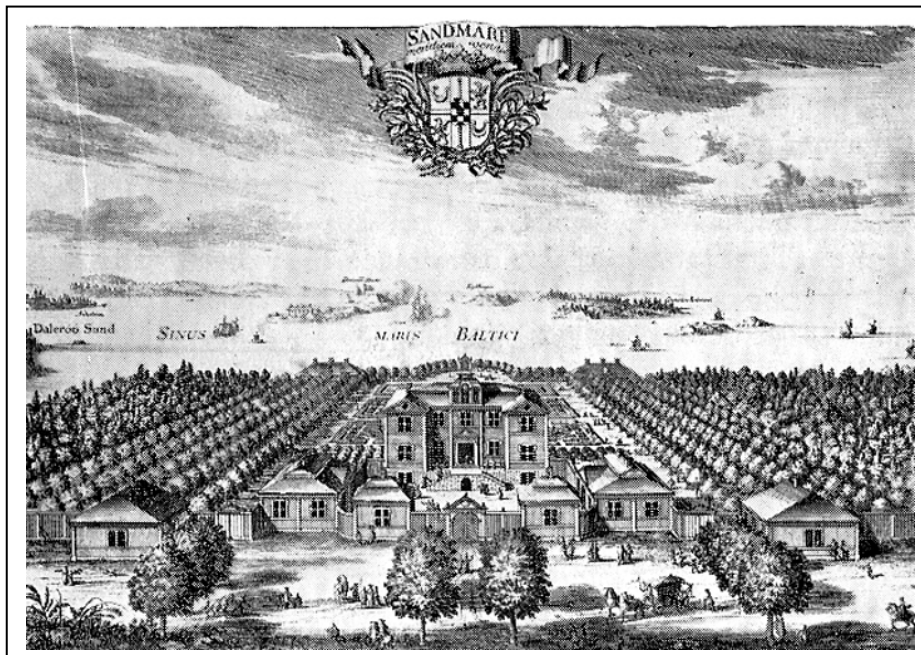
Nuvarande innehavare är Claes Braunerhielm.

Huvudbyggnaden på Sandemar är ett karolinskt träslott i tessinsk stil, uppfört på 1670-talet av Gabriel Falkenberg. På en lantmäterikarta, upprättad omkring år 1703, står antecknat: "Präsidenten Falkenbergs Sätessgård, Anno 1671 fonderad och byggd." Märkligt nog undgick slottet att brännas av ryssarna år 1719 och härom har folktraditionen åtskilligt att berätta.

Slottet med omgivningarna finns avbildat i Erik Dahlbergs "Svecia antiqua et hodierna". Det är praktiskt taget oförändrat sedan 1600-talet, likaså parken, berömd för sin skönhet, den äldsta delen i fransk, den yngsta i engelsk stil. Även invändigt har slottet bevarat sin ålderdomliga prägel med ursprungliga tak- och väggmålningar av betydande kulturhistoriskt värde och stor dekorativ verkan.

Ehrenstrahl, den kände 1600-talsmålaren, vistades mycket på Sandemar och åtskilliga tavlor av hans hand ingår bland slottets konstskatter.

Till Sandemar hör Sanda, Berga, Korp-Norrby, Småhamra, Tjursta, Tjurstatorp, Husby (med utjord av Beteby), Broby, Valsta, Högsta, Kalfsvik, Lännåker, Mörby, Väsby, ösby och i Dalarö Edesö, Kolbotten och Vinåker.

Låt oss till slut göra en liten rundvandring på ägorna. Strax öster om Sandemar finns ett strandkärr med egenartad växtlighet. Där växer flera orkidéer, bl. a. de lysande röda ängsnycklarna, maj vi va, den gulblommiga svinroten och den egendomliga insektsätande blåsörten. Vi kan gå vidare österut mot Dalarö och titta på badstranden vid Askfatet, där det på senare år vuxit upp ett litet samhälle av sommarstugor, eller vi kan färdas Stockholmsvägen västerut. Vi bör då inte försumma att välja den gamla vägen där så är möjligt. Vilket vi än gör kommer vi att färdas genom ett landskap, där eken ibland är helt dominerande.

Bitvis har landskapet nästan parkkaraktär. Vägen leder förbi bl. a. Ösbybro skola, använd som ådan 1910-1951, och skogvaktarbostället vid Vaxnäs, använt såsom skola

1853-1910. Alldeles i närheten av Lundbergs affär vid avtagsvägen till Gålö, kan vi vid en numera nedlagd vägstump norr om landsvägen finna en välbevarad och pryddig milsten från 1700-talet, som talar om, att vi befinner oss 3 mil från Stockholm. Vägen ringlar vidare förbi torpställen och gårdar, bl. a. Valsta och Lännåker.

När vi kommer fram till Västerhaningevägen, kan vi rakt österut se en stor kulle, där Valsta by ursprungligen låg. Längre upp, vid avtagsvägen till Tjursta, står den s. k. Valsta-stenen. Inskriften lyder: "Signjut reste stenen efter Sigröd, sin fader, Sibbes broder." På ömse sidor om vägen till Tjursta och ett stycke från runstenen ligger ett större gravfält med bl. a. en skepps-sättning.

Väster om Stockholmsvägen skymtar nu Sanda gård mellan lummiga gamla lövträd. Denna gård har åtminstone sedan 1500-talet varit länsmansgård. Där bodde under 1600-talet bl. a. befallningsmannen över Södertörns fogderi, Jon Pedersson Lille, vars epitafium hänger i kyrkan. Sanda var gästgivargård innan Berga övertog denna uppgift.

I parken öster om mangårdsbyggnaden står en runsten, h-flyttad i slutet av 1800-talet från en plats "ett stenkast" öster om Albystenen. Runorna förtäljer, att "Jorun lät resa stenen efter Andvätt, sin son, och (efter) Anunds. Asbjörn (ristade stenen)".

Norr om vägen till busshållplatsen kan man på en bergknalle se ett antal välsvavade stenar fastsatta på berget. Sägner förtäljer, att stenarna skall minna om att en konung rastat där på väg genom socknen. Det kan mycket väl förhålla sig så. Åtminstone under 1600-talet har flera konungar rest denna väg vid flera tillfällen.

Vi fortsätter norrut förbi vad som återstår av Berga gästgivargård, en stuga, nu använd som samlingslokal av ungdomsföreningar, och når snart Högstavägen, som för oss in i en lång sprickdal mot havet vid Åva i Tyresö socken.

Vid Högsta finns också en runsten alldeles intill ett litet vattendrag. Av ristningen framgår att "Gåse reste stenen efter Assur, sin son, och efter Ulf".

I denna dalgång, där ättehagarna vid de stora gårdarna vittnar om bebyggelse under järnåldern, borde det finnas flera runstenar och åtminstone en har funnits tidigare vid Småhamra. Småhamra är för övrigt det gårdsnamn, som först möter oss i skrift, nämligen i ett testamente från år 1299.

Från Småhamra kan man längs en smal och krokig bygdeväg ta sig fram förbi Mörby, Ösby och Väsby till Stockholmsvägen vid Ösbybro.